

Светлана Стойчева Фентъзи-романът „Ян Бибиян“

– Елин-Пелиновата голяма мъдра книга за деца

Szvetlana Sztojceva Fantáziaregény

– Elin Pelin mélységesen bölcs gyermekkönyve, a Jan Bibijan

A *Jan Bibijan – Egy kölyök hihetetlen kalandjai* (1933), és a *Jan Bibijan a holdon* (1934), Elin Pelin két gyermekkönyve olvasmányként él a bolgár irodalom múltjában és jelenében. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a regény befogadása minden korban egyforma.

Feltételezem, hogy a XX. század harmincas éveiben, amikor a regény először jelent meg, sokkal hangsúlyosabbnak tűntek az akkori bolgár kisváros életéből vett képek részletei: a kádár és a fazekas tipikus figurái, a városka különönc alakjai, a jól csengő csúfnevek, a városka mellett

„Ян Бибиян. Невероятни приключения на едно хлапе“ (1933) и „Ян Бибиян на Луната“ (1934) са двете части на романа на Елин Пелин за деца, чието христоматийно присъствие в българската литература има бъдеще и днес. Разбира се, това не значи, че във всяко време романът се възприема по един и същ начин.

Допускам, че през 30-те години на XX век, когато е публикуван за пръв път, изпъкват много повече детайлите от тогавашната картина на едно малко болггарско градче – в типичните персонажи на кацаря и грънчаря, в образа на особняка в градеца, в звучните прякори, в прахоляка на минаващия покрай градчето

автомобил (минаващ тържествено като знак на научно-техническата революция, която все още „кръжи“ покрай малкия град) и т.н.

Това, което прави романа истински универсален, е героят му и приказната му канавата.

Всички споменати детайли са сценографски шрихи и художествени „гласове“ от 30-те върху плътната приказна структура на романа. Елин Пелин свободно преминава от стил в стил: приключенско-авантюрни (зададен от най-детския въпрос: „Каква пакост да направим днес“), сантиментално-патетичния (родителската реакция на сълзи и въздишки, песента на спомена на Ян Бибян в долното царство), дори шлагерния (песните от рода: „Живота със сърцето си/ти вече ще разбереш...“), почителния (тютюнът и употребата му са дяволска работа), сюрреалистичния (бягащата глава подир Ян Бибян), вилхелмбушовския (някои от пакостите, както и тяхното наказание) чисто приказния (него читателите безотказно ще открият в превращенията на героите, говорещата птица, омагьосаната желязна гора, подслушването на дяволите, живата вода и пр. и пр.).

За мнозина Ян Бибян остава като образ на вечното непослушно дете, чорлаво, немарливо, скитосващо с вятъра в покрайнините, нехаещо за каквото и да е образование и възпитание, и най-важното: съюзено с дяволчето Фют, дошло от самата му палава и малко зла детска природа. Всички възможни културни пластове са активизирани в този игрово-пародиен опит на Елин Пелин. Но не някаква мифистифицирана идея вдъхновява разказвача, а по-скоро фразеологичната сочност на езика: детето е жив дявол, по-хитър и от дявола и т.н. Не знам защо понякога се забравя обърнатият образ на Ян Бибян – поученият, послушният, любознателният и ученолюбив младеж, който благодарение на преображението си става летец, пришълец на Луната.

Двете части стоят точно като картите за игра: огледално противоположени. В първата движението е към долната земя, царството на мрака и дяволите. Във втората – нагоре, към Космоса и Луната. Но тази вертикална структура на романа едва ли е формална приумица, наподобяваща дървото на живота. На долната земя пакостникът Ян Бибян попада на гърба на дяволчето Фют, опит от тютюна, който пак то му предлага. Но подобно на истински приказан герой, именно там, на долната земя, преживява своята инициация (посвещаване в зрелост); именно там той намира „Книгата на живота“ и превръща преживяното в познание: „Научих се що е зло и добро и имам вече сили да се боря със злото.“ Интересно е, че дори великият магьосник Мирилайлай, олицетворението на злото, „знае“ какво трябва да научи Ян Бибян от Голямата книга: „От голямата книга на мъдростта ти не научи ли, че човек със собствени сили трябва да се спаси?“ Въпреки патетичната реплика за борбата със злото малко по-късно Ян Бибян връща опашката на дяволчето Фют, в която е съсредоточена дяволската сила, само с „рехавата“ заплаха, че ако продължават дяволите да вършат злини, ще каже на хората къде е съсредоточена тяхната сила. Преди да тръгне по пътя на експериментатора и откривателя, въпросът е: „Фют или Франц?“ Фют му обещава магически междузвезден кораб, а Франц му предлага чиракуване при техника-изобретател. Очертана се алтернативата –

elhaladó gépkocsik porfelhője (mint a tudományos-technikai forradalom büszke vívmányai vonulnak tova, még idegenül a kisvárosok világától), és így tovább.

A regényt annak hőse és meséjének alapötlete tette igazán egyetemessé.

A regény tömör mesei szerkezetét az említett kulisszák töltik ki, egy harmincas évekbeli művészi hangvételen. Elin Pelin szabadon váltogatja a stílusokat: a kalandregénytől (gyermeki kérdésként feltéve: milyen csínyt kövessünk ma el?) a szentimentális-patetikuson (a szülők reakciója könnyek és sóhajok formájában, Jan Bibijan dala az emlékekről az alsó birodalomban), sőt a slágerszerűn (olyan dalokkal, mint „A szíveddel az életet / majd megérted...“), az oktatón (a dohány és élvezete ördögi ajándék), a szürrealistán (Jan Bibijan után futó fejek) és a Wilhelm Busch-i stíluson át (néhány csínytevés és annak büntetései) egészen a tisztán meseszerűig (melyet az olvasók minden kétséget kizáróan olyan elemekben fedezhetnek fel, mint a hősök átváltozásai, a beszélő madár, az elvarázsolt vashegy, az ördögök kihallgatása, az élő víz).

Sokak számára Jan Bibijan az örökké engedetlen, borzas, hanyag, mindig a széllel sodródó gyermek alakját testesíti meg, aki fittyet hány az oktatásra és a nevelésre, mégpedig, ami a legfontosabb, Tyű ördögfiókéval szövetségbe, aki az ő pajkos, kissé rossz, gyermeki természetéből ered. Minden lehetséges kulturális réteg megjelenik Elin Pelin e játékos paródiakísérletében. De nem valamiféle mefisztói szellem ösztönzi a mesélőt, sokkal inkább bizonyosfajta nyelvi-frazeológiai kifejezésmód: a gyermek égetni-való ördögfióka, sőt ravaszabb az ördögnél... Nem tudom, miért felejtkeznek el olykor Jan Bibijan jobbik énjéről, az eszes, szófogadó, tudásvágy fűtötte ifjúról, aki átváltozásának köszönhetően válik pilótává, a hold látogatójává.

A két rész pontosan úgy helyezkedik el, mint a rajzolt figurák a kártyán: egymással ellentetjeként. Az első részben az alsó világba, a homály és az ördögök birodalmába tartunk. A második részben felfelé, a világűr és a hold felé. De a regény függőleges szerkezete aligha egyfajta hirtelen jött, formális ötlet, sokkal inkább az életfához hasonlatos kép. A bajkeverő Jan Bibijan – egy, az ördögöskétől kapott cigaretta elszívása után – Tyű hátán zuhan az alsó világba. De, az igazi mesebeli hősökhöz hasonlóan, éppen ott, az alsó világban éli át beavatását, érik felnőtté, éppen ott találja meg az Élet könyvét, és az átélt eseményeket tudássá változtatja át. „Megtanultam, mi a jó és a rossz, és már van erőm hozzá, hogy megküzdjek a rosszal” – mondja. Érdekes, hogy még a nagy Mirilajlaj varázsló, a rossz megtestestítője is tudja, mit kell Jan Bibijannak megtanulnia a Nagykönyvből: „Nem tanultad meg a bölcsességek nagy könyvéből, hogy az emberek a saját erejéből kell magát megszabadítania?” A rossz elleni küzdelemről szóló patetikus válasz ellenére Jan Bibijan kicsivel később visszaadja Tyű ördögfióka farkát, melyben az ördögök ereje összpontosul, dorgáló szavak kíséretében, hogy ha az ördögök továbbra is gonoszkodnak,

elmondja az embereknek, miben összpontosul az erejük. Feltalálóvá és felfedezővé válása előtt megjelenik a kérdés: Tyű vagy Franc? Tyű mágikus úrhajót ígér neki, Franc pedig műszaki-feltaláló inaskodást ajánl számára. Körvonalazódnak az alternatívák: mágikus siker vagy alkotómunka, a babona vagy a tudományos-technikai haladás?

Látjuk, hogy a műből hiányzik a hagyományos tündérmeseék legfőbb üzenete: a rossz bűnhődése és az abszolút jó megdicsőülése (ezért e helyen végződik a klasszikus mese), és ismét felhangzik – realizstikusan és józanul –, hogy milyen világnézetet képvisel Elin Pelin. Hőünk testvér-barátjával, a sárból készült Kalcsóval indul a holdra, akivel nemcsak hogy összetartoznak, de szó szerint fejet is cseréltek. Tyű továbbra is megjelenik, hogy megkísértse, még holdra utazása közben is háborgatja, de hatásköre korlátozott: ő maga magyarázza, az embereknek szükségük van rájuk, ördögökre, ezért nem hagyhatják el a föld pályáját. Véleményem szerint a legkomolyabb kérdés Jan Bibijan átváltozásával kapcsolatban merül fel: felfedező vált volna-e belőle, ha nem engedetlen, pajkos gyermek annak előtte?

Néhány évvel ezelőtt, egy tiniműsor résztvevői azt állították, hogy az első rész „fantasy”, a *Jan Bibijan a holdon* pedig „tudományos-fantasztikus” regény. Ha a Matejko apó a másvilágon vallásos elbeszélés, akkor a *Jan Bibijan a holdon*-t is tekinthetjük tudományos-fantasztikus műnek. Tudományos-fantasztikus szövegkörnyezetnek tekinthetők (sajátos Elin Pelin-i humorral) az elbeszélés következő részletei: a számárháton járó holdlakosok, a holdbeli császárságok közti csaták és a két földlakót fenyegető veszély, hogy nem kerülhetik el a holdbéli cár lányaival kötendő házasságot...

Egészen biztos, hogy a könyv a bevezető eligazítás nélkül is magával ragadja a gyermek olvasót, és mindegyiknek, bármelyik korban éljen is, kedve kerekedik rá, hogy bejárja Jan Bibijan rétjeit, és hogy legyen egy barátja, aki csínytevésekre ösztönzi, az sem baj, ha szarv van a homlokán – elvégre Jan Bibijan elárulta, hol van az ördögök gyenge pontja.

Iván Andrea fordítása

magическото успяване или творческият труд; суеверията или научно-техническият прогрес.

Виждаме, че романът се разминава с най-важното послание на традиционната вълшебна приказка – наказанието на злото и възцаряването на абсолютното добро (ето защо на това място класическата приказка завършва), но пък зазвучава реалистично и трезво, какъвто поглед към света има самият Елин Пелин. Към Луната героят тръгва със своя побратим – направения от кал Калчо, с когото са си разменяли не шапките, а буквално главите. Фют продължава да се обажда и да го изкушава – дори по пътя към Луната го безпокои, но действието му е ограничено: според обяснението на самия дявол, хората имат нужда от тях, дяволите, затова те не могат да напускат орбитата на Земята. Според мен най-сериозният въпрос може да бъде зададен във връзка с преображението на Ян Бибиан: можеше ли да се роди откривателят, ако не беше преди това непослушно и палаво дете?

Преди няколко години в един тийнейджърски форум участниците споделяха, че първата част на романа е „фентъзи“, а „Ян Бибиан на Луната“ – „научна фантастика“. Ако „Дядо Матейко на оня свят“ е религиозен разказ, може и „Ян Бибиан на Луната“ да е научно-фантастичен роман. За научно-фантастичен контекст би могло да се говори, но с присъщата усмивка на Елин Пелин, който се впуска в разказ за лунагите, които ходят на магарета, за битките между лунните царства, за опасността двамата земни да не могат да избегнат женитбата с дъщерите на „лунния“ цар и т.н.

Това въведение заприлича на анализ, но истината е, че книгата за деца грабва и без него, че на всяко дете от всяко време ще му се прище да си има ливадите на Ян Бибиан, да си има приятелче, което да го вдъхновява в лудориите, даже и да е рогато, пък и няма нищо страшно: нали Ян Бибиан е казал къде е слабото място на дяволите?